

hyrdepoesi, der når sit højdepunkt i Søren Tørkelsens *Astree Siunge-Chor* (1648-54) – også en oversættelse fra fransk – foregår i idealiserede landlige omgivelser, og kærligheden er mest af ophøjet og åndelig art, dog med frivole undertoner. Under det mytologiske dække kan erotikken gives frit spil, ligesom barokkens store loftsmalerier frit kunne gengive halvnøgne kvinder i al deres svulmende overdådighed.

Selv om vores største barokdigter, præsten og den senere biskop Thomas Kingo, også bidrog til såvel hyrdepoesien som hyldestdigtningen, består hans vigtigste indsats i hans salmedigtning, der indebærer en radikal fornyelse af genren. I salmer som „Far verden, farvel“ eller „Sorrige og glæde, de vandre til hobe“ tages hele barokkens vældige register af virkemidler i brug til at afmale *vanitas*, den jordiske tilværelses elendighed, menneskets syndighed og alle jordiske værdiers forgængelighed – og på den anden side den fryd, der alene er at finde i himlen. Gennemgående virkemidler er symmetrisk opbygning, voldsomme modsætninger (antiteser), suggestive gentagelser (anaforer), et fuldstændig lovbundet metrum (versemål) og ikke mindst en overflod af stærkt malende adjektiver og substantiver, af og til selvopfundne – som i denne strofe fra „Far verden, farvel“:

Hvad er det dog alt
Som verden opsminker med fager gestalt?
Det er jo kun skygger og skinnende glar,
Det er jo kun bobler og skrattende kar,
Det er jo kun ise-skrog, skarn og fortræd,
forfængelighed, forfængelighed.

Hvis man sammenligner med følgende „spørgerim“ fra perioden, kan man få et

indtryk af den sproglige revolution, Kingo betød:

Med få ord sig det, hvad er verden, om du ved?

En klump af ondt, uro, udyd, svig og fortræd.

Hvad er dog mennesken, der i som pranger så?

Jord, boble, græs, røg, sky, støv, tåge, vejr, damp, å.

...

Hvad er da varigt, om med dem det har sig så?

Alen' den evig' Gud, se til du ham kan få.

(Søren Poulsen Judichær)

Her udtrykkes den samme tanke som hos Kingo, men helt uden dennes kraft og dristige billeddannelse. Kingo var i øvrigt selv bevidst om sin betydning, ikke mindst nationalt. I forordet til sin salmebog *Aandeligt Siunge-Koor* (1674-81) skriver han, at de danskes ånd „kand stige ligesaa høyt mod Himmelen som andris“, selv om den ikke bliver båret på „fremmede og udlændiske Vinger“.

Et lignende syn på verdens falskhed som hos Kingo – og en lignende sproglig rigdom – findes i periodens litterært set vigtigste prosaværk, Leonora Christinas selvbiografiske beretning *Jammers Minde*, der handler om de 22 år, hvor hun sad fængslet i Blåtårn, efter at hendes mand, Corfitz Ulfeldt, var blevet afsløret som landsforræder. Leonora Christina var datter af Christian den 4., og værket, der er blevet til 1673-1690, blev først kendt i 1868, hvor det blev en vigtig kilde for J.P. Jacobsens historiske roman *Marie Grubbe* (1876).

1700-tallet Fra Litteraturns perioder, 2007

I løbet af 1700-tallet træder Europa ind i den moderne tidsalder, der er karakteriseret ved *sekularisering* (verdsliggørelse) og *menneskerettigheder*. Selv om Danmark fortsat er dybt præget af enevælden og den feudale samfundsorden, er det samtidig det århundrede, hvor borgerskabet bliver den herskende klasse. De afgørende ideer er borgerlige: *oplysning* og *rationalisme*. Endnu en vigtig strømning er den borgerlige fromhedsbevægelse *pietismen*. Litterært dominerer *klassicisme* og *rokoko* frem til ca. 1770, hvor en ny digtning, der danner overgang til romantikken, bryder igennem, den såkaldte *førromantik*.

Europa i 1721. I løbet af 1700-tallet får Danmark uindskrænket herredømme over hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Det danske rige går altså ned til Hamborg. I øst er osmannerriget på retræte efter 1683, hvor et invasionsforsøg mod vest standses ved Wien.

NATURRET, RATIONALISME OG OPLYSNING

En vigtig baggrund for 1700-tallets ideer er udviklingen af *naturretten* i 1600-tallet. Ifølge naturretstænkerne, bl.a. englænderen John Locke, var alle mennesker af naturen lige og fra naturens hånd udstyret med nogle grundlæggende rettigheder, fx retten til liv og ejendom og til retfærdig behandling. Naturretten stod ikke nedskrevet nogen steder, men var, som navnet sagde, naturens egen lov, som enhver kunne indse ved hjælp af sin fornuft.

Naturretten hviler altså på menneskets medfødte fornuft, og tæt forbundet med naturretten er den filosofiske holdning, som kaldes *rationalisme*. *Ratio* betyder fornuft, og ifølge rationalismen, der bliver den dominerende filosofiske holdning i 1700-tallet, bør den menneskelige fornuft være den afgørende autoritet i alle anliggender, også religiøse.

Det ord, der normalt sammenfatter århundredets bestræbelser, er dog hverken naturret eller rationalisme, men *oplysning*. Ordet hentyder dels til den omfattende og brede oplysnings- og uddannelsesvirksomhed, der blev udfoldet i århundredets løb, dels til en bestemt holdning: kun at acceptere det, man selv kan indse er sandt. Med filosofen Immanuel Kants berømte ord:

Oplysning er menneskets udgang af dets selvforskyldte umyndighed. Umyndighed er mangelen på evne til at betjene sig af sin forstand uden en andens ledelse. ... Hav mod til at betjene dig af din egen forstand!

Dette „oplysningens valgsprog“ stammer fra århundredets slutning, men kunne lige så godt være fra dets begyndelse. I hvert

fald peger det på en grundbestræbelse i Ludvig Holbergs forfatterskab, det vigtigste i Danmark i århundredets første halvdel.

1700-1750

HOLBERG OG HANS FORUDSÆTNINGER

Ludvig Holberg, der stammer fra Bergen, men uddannes og ansættes som professor i København, er med god grund først og fremmest kendt for sine komedier. Hans forfatterskab rummer dog også meget andet, bl.a. store satiriske værker, både på vers og i prosa, og adskillige bind moralfilosofiske essays.

Den overordnede filosofiske forudsætning bag Holbergs forfatterskab er rationalismen med dens stærke tiltro til fornuften og lige så stærke skepsis over for overleverede meninger. Litterært repræsenterer han som den første i Danmark den strømning, der kaldes *klassicismen*. Den opstår i 1600-tallets Frankrig og udvikler sig her sideløbende med barokken (se s. 27). Både barok og klassicisme bygger på den klassiske arv, som renæssancen havde genvakt interessen for, men i modsætning til barokkens dyrkelse af det monumentale, kunsthåndværkskonstruerede, lægger klassicismen vægt på det, man opfattede som de oprindelige klassiske idealer, idealer som mådehold, klarhed, naturlighed og ligevægt. Især lader Holberg sig inspirere af antikkens satire og komedie, de digteriske genrer, som til at begynde med er hans foretrukne.

Hertil kommer en lige så stærk inspiration fra de nyere europæiske forfattere, som han følte sig beslægtet med, bl.a. Cervantes (se s. 23) og den franske klassicismes ho-

vedskikkelse Molière, den afgørende fornyer af komediegenren. I Holbergs essayistik er den vigtigste inspirationskilde skaberen af genren, franskmænden Montaigne (se s. 22f). På den måde bliver Holberg ud over selv at repræsentere det nye også en vigtig ambassadør for og formidler af den europæiske litteratur, der havde fremtiden for sig.

SATIRE OG KOMEDIE

De grundlæggende impulser i Holbergs forfatterskab er dels en kritisk – at udsætte et emne for fornuftens prøve, dels en moralsk – at uddrage en lære, en morale af det fremstillede, og endelig en komisk – med hans eget udtryk „at komme folk til at le“. Af sig selv, kunne man tilføje, for komikkens funktion er netop at være et medium for den kritiske og moralske hensigt. De genrer, der modsvarer disse impulser, er satiren og komedien.

I det satiriske heltedigt *Peder Paars* (1720) rammer satiren et af de mest beundrede værker fra antikken, Vergils *Æneiden*, et klassisk helteepos om gudinden Venus' søn Æneas, der efter mange omskiftelser og en farefuld rejse i Middelhavet grundlægger byen Rom. Hos Holberg benyttes det samme heroiske versemål (aleksandrinere), men en ung dansk kræmmer (købmand) træder i stedet for Æneas, ligesom rejsen fra det sagnomspundne Middelhav flyttes til farvandet mellem Kalundborg og Århus. Undervejs rejser de lunefulde guder en storm og bringer skibet ud af kurs. Det ender på Anholt, hvor „hver lever kristelig og nærer sig af vrage“, dvs. på en konsekvent dobbeltmoral. Adskillige ulykker senere ender Peder Paars ved rejsens mål, men indimellem får Holberg afleveret en kaskade af satiriske betragtninger over afstanden

mellem idealer og realiteter i Danmark, den samme parodiske afstand, som der er mellem det højstemte helteepos og hans eget yderst jordnære digt.

I komedierne, hvoraf de fleste stammer fra 1720'erne, gør en lignende afstand eller et lignende misforhold sig gældende. Som oftest er hovedpersonerne styret af en bestemt lidenskab eller egenskab, der gør dem blinde og døve for den virkelighed, der omgiver dem. I *Den Politiske Kandestøber* er lidenskaben politik, i *Erasmus Montanus* akademisk lærdom og i *Jean de France* udenlandske moder. I *Den stundesløse* er selve egenskaben at være stundesløs (fortrævlet) den herskende egenskab, selv om hovedpersonen ikke har det mindste at bestille. Komedier som disse, de såkaldte *karakterkomedier*, har altid en naragtig figur i centrum, og komikken opstår bl.a. ved det misforhold, at denne er socialt højere placeret end sine langt fornuftigere omgivelser. Den komiske teknik består her i at skabe et sammenstød mellem normsystemer. Det kan dog også være omvendt, som i *Den politiske Kandestøber* og *Jeppe på Bjerget*, hvor hovedpersonen fra en mere ydmyg position løftes op til borgmesterstol og baronværdighed, og hvor netop misforholdet mellem person og ydre position udløser komikken.

Som nævnt er komikken et middel for den kritiske og moralske hensigt, ofte direkte udtrykt i stykkets afsluttende morale, men indirekte i påvisningen af, hvorledes personerne ved at forfølge deres naragtige ideer svigter deres nære omgivelser og mister fodfæstet i virkeligheden. I stedet for at være sig selv er de netop ude af sig selv, og komediens forløb består derfor i at bringe dem tilbage til sig selv, dvs. til fornuft og til virkelighedens faste grund. Bagved ligger

klassicismens menneskeideal, idealet om et menneske, hvis forskellige evner og kræfter befinder sig i balance og er underlagt fornuftens kontrol.

Komedierne henter dog også deres enestående rigdom fra mere skjulte kilder. I en række af karakterkomedierne bryder personerne ud af komediens skema og bliver midt i deres naragtighed også mennesker på godt og ondt, som enhver kan genkende sig i. I andre, især de farceagtige såkaldte *intrigekomедier*, er det, som om Holberg selv underkaster sig den komiske kraft og giver den frit løb uden moralske bagtanker – jo galere, jo bedre!

OPLYSNING, ENEVÆLDE OG RELIGION

Holberg er samtidig oplysningens vigtigste repræsentant i Danmark. Allerede i komedierne ligger en klar pædagogisk eller opdragende hensigt, fx ved at understrege det praktiske, samfundsnyttige arbejdes betydning i forhold til akademisk lærdom og teoretisk spekulation. Den del af filosofien, han satte højest, var den praktiske filosofi, moralfilosofien, „hvorved sindet dyrkes og et menneske ligesom dannes; thi den lærer os ikke alene, hvad ret og uret, hvad sømmeligt og usømmeligt er, men endogså giver naturlige årsager dertil.“

Umiddelbart er der en konflikt mellem på den ene side oplysning og på den anden side enevælde og religion. Det nybrud, der sker i Danmark i begyndelsen af 1700-tallet, er imidlertid netop kendetegnet ved, at det hverken anfægter enevældens magtposition eller religionens betydning. Det hænger sammen med, at enevælden havde stækket adelens magt og givet borgerskabet gunstige vilkår. Vi får derfor en udvikling i Danmark,

der er helt forskellig fra udviklingen i fx Frankrig, hvor adelen bevarede sin magtposition. For Holberg og borgerskabet bliver enevælden garanten for lov og ret.

Når det gælder religionen, erstatter rationalismen Guds åbenbarede ord i *Bibelen* med menneskets egen fornuft, som kun bør antage det, der ikke strider mod sansernes vidnesbyrd eller logikken. Men det betyder ikke afvisningen af en guddommelig skaber, hvis eksistens netop indses af fornuften – som jo ikke kan have skabt sig selv. Endvidere anså man – og det gælder også Holberg – gudsfrøgt for et nyttigt middel til at holde oprørske elementer på plads.

NIELS KLIM OG HOLBERGS ESSAYS

Helt gnidningsfrit er dog hverken forholdet til enevælden eller religionen. Der er en latent spænding, som forstærkes i løbet af århundredet, i takt med at borgerne i stigende grad begynder at blande sig i og diskutere politiske og religiøse spørgsmål.

I Holbergs senere forfatterskab bliver denne spænding tydelig. Mens han i sit historiske forfatterskab, bl.a. i sin store *Danmarks Riges Historie* (1732-35), er den systemloyale undersåt, vender den satirisk-kritiske tendens tilbage i *Niels Klims underjordiske rejse* (1741), som han – måske netop for at undgå enevældens censur – udgiver på latin. Værket lancerer i Danmark en ny genre, den såkaldte statsroman, der lader sin hovedperson besøge et eller flere andre for det meste opdigtede samfund med andre skikke, love og regeringsformer. Der kan derved udfoldes en række alternative statsformer, som læseren kan spejle sin egen i.

Hos Holberg falder Niels Klim ned i jordens indre, hvor der viser sig at være en ny jord med en række samfund, hvis indbyggere

er træer, aber og lignende, alt sammen blot camouflage for beskrivelsen af deres love og skikke, som ofte viser sig at være langt mere fornuftige end i Niels Klims fædreland. Pointen er, at han ikke altid selv indser det, mens læseren ikke kan undgå at gøre det.

Lignende drillerier udfolder Holberg i sine essays og latinske epigrammer, dvs. tolinjede vers med en pointe. Et af dem lyder i oversættelse:

Ikke det altid slår til, at af intet kommer der intet:
Du blev minister – så blev noget der dog af et nul.

Essayene, dels *Moralske Tanker* (1744), dels *Epistler* (1748-54), sætter sig som mål at undersøge antagne meninger og betjener sig i vidt omfang af paradokser, hvorved Holberg karakteristisk forstår „påstande, som med gode grunde bekæmper gængse meninger“. Det kan være meninger om kvinder, ægteskab og meget andet, men også om religionen. Det hedder fx, at „børn må gøres til mennesker, førend de blive kristne“, altså at barnedåb er mindre vigtig end opdragelse, og at kirken må skaffe sig af med de dogmer, som fornuften ikke kan acceptere. Samlet rummer hans overvejelser et stærkt forsvar for religiøs tolerance og en lige så stærk kritik af religiøs fanatisme og fundamentalisme.

ORTODOKSI OG PIETISME

Uden for de større byer var degnen ofte den eneste, der gav den smule undervisning, man anså for nødvendig, nemlig lidt læsning og regning. Hertil kom en indføring i Luthers katekismus, dvs. Luthers forklaring af den kristne tros grundsætninger, her-

under en udlægning af de ti bud. Sognebørnene skulle ikke blot have troen, men den *rette* tro. På landet spiller derfor langt op i århundredet den lutherske *ortodoksi* (rettroenhed) en vigtig rolle. Ortodoksien indgik her en forbindelse med den almindelige underkuelse af landbefolkningen. Man lærte ikke blot at lyde Gud, men også respekt for øvrigheden, dvs. den stedlige herremand og hans folk.

I byerne havde ortodoksien også spillet en vigtig rolle i 1600-tallet, men i 1700-tallets begyndelse gør en ny strømning sig gældende og bliver i Christian den 6.s regeringstid (1730-1746) helt dominerende, nemlig *pietismen*.

Pietismen, der kom fra Nordtyskland, var en fromhedsbevægelse (latin *pietas*: fromhed), der lægger vægten på det enkelte menneskes religiøse følelse. Over for ortodoksens ret udvendige og autoritative indterpning af katekismus og trossætninger sættes den personlige og inderlige tilegnelse af kristendommens sandheder. Det afgørende er ikke blot at tro, men at man har troen i sit hjerte, at man gennem en krise og omvendelse helt overgiver sig til Jesus. Mens ortodoksien taler om den fjerne, strenge og retfærdige Gud, dyrker pietismen helst den nære, menneskelige Gud, den lidende Jesus, der er død for din skyld.

Selv om pietismen med sin religiøse inderlighed kan synes at stå i klar modsætning til oplysningen, er der også en vigtig sammenhæng mellem dem. De er således ikke blot fælles om oppositionen mod ortodoksien, men også om det menneskelige og individualistiske perspektiv. Både oplysning og pietisme kan derfor hver på deres måde siges at understrege det enkelte menneskes betydning og ansvar for sin tilværelse. Au-

toriteten er hos dem begge flyttet ind i mennesket selv, dels til fornuften, dels til det indre trosliv, og hos dem begge er menneskets egen indsats og vilje til forandring afgørende.

BRORSON

Alle de nævnte træk ved pietismen kan findes overalt i Brorsons salmedigtning, som repræsenterer det næste højdepunkt i salmedigtningen efter Kingo, og som blev trykt i *Troens rare* (sjældne) *Klenodie* (1739). I en af hans kendteste julesalmer „Den yndigste rose er funden“ lyder en af stroferne:

Ak, søger de ydmyge steder
I støvet for frelseren græder
Så får I vor Jesum i tale,
Thi roserne vokse i dale.

Vi er her langt fra barokkens brede register af stærke virkemidler. Udtrykket er enkelt, næsten enfoldigt, men også indtrængende og inderligt. Stilfærdigt, men ikke derfor mindre virkningsfuldt lyder appellen til de uomvendte om at søge Jesus, hvor han hører hjemme, ikke blandt rigdom og pragt, men i det lave. Et simpelt natursceneri, billedet af roserne i dalen, der spiller på salmens overordnede symbolik, Jesus som rosen, afslutter strofen.

Det nye og originale hos Brorson har at gøre med det udpræget musikalske i hans religiøse poesi. Meget af den er skrevet til allerede foreliggende musik, fx den følgende strofe, hvor gentagelse og rim på raffineret vis benyttes til at skabe et samlet musikalsk forløb:

Her vil ties, her vil bies
Her vil bies, o svage Sind!
Vist skal du hente, kun ved at vente
Kun ved at vente vor sommer ind.

Endnu et vigtigt træk er den rolle, naturen spiller. Mens naturen i barokken altid bruges allegorisk, dvs. som tegn for et begreb (stormfuldt hav = lidenskab), smelter naturen som tegn og konkret virkelighed sammen hos Brorson. I „Op al den ting, som Gud har gjort“ tjener iagttagelsen af „det mindste græs ... i skove og i dale“, „de mange fuglesving, der sker“ osv. ikke blot som tegn på Guds visdom, men optræder ligesom „roserne i dalen“ også som selvstændige små naturscenerier. Netop scenerier, hvor Gud opfattes som den store iscenesætter af naturen. Med sin egen iscenesættelse peger digtet herpå.

Dette viser hen til den særlige stilart, som Brorsons poesi er udtryk for, nemlig *rokoko*.

ROKOKOEN OG AMBROSIIUS STUB

Rokoko, der i modsætning til 1600-tallets monumentale barok har en let, musikalsk og elegant karakter, vandt indpas ved de europæiske hoffer i 1700-tallet og findes ligesom barokken såvel inden for arkitektur – Amalienborg-komplekset er et typisk udtryk for rokoko – som malerkunst, musik og digtning. Kombinationen af musik og digtning er karakteristisk. Visen med egen musikledsagelse, fx på den guitarlignende lut, stammer fra rokoko. Et kendt eksempel er svenskeren Carl Michael Bellmans viser fra 1760'erne og 70'erne. De viser samtidig, at rokoko også kan være både frivol og dybt melankolsk, både religiøs og blasfemisk.

Vigtigst i en dansk sammenhæng er Ambrosius Stub, der er samtidig med Brorson og ligesom ham påvirket af pietismen. Mens Brorson blev biskop, levede Stub mere beskeden som – efterhånden temmelig fortrukken – skriver på fynske herregårde, hvor han også var leveringsdygtig i kærligheds- og drikkeviser. Blandt hans digte er det kendteste „Den kiedsom vinter gik sin gang“, der beskriver en vandring om foråret. På samme måde som hos Brorson bliver det en beskrivelse af, hvordan naturen ligesom optræder på en scene:

...
Imidlertid man faaer at se
et ret naturligt assemblee [selskab i naturen]:

Hver fugl har spændt
Sit instrument,
De raske dyr vil danse net
Og let

Ak se, hvor spejle-klar og glat
Den sø dog er i lave sat;
Det er jo, som
At solen kom
Kun for at se sit skilderi
Deri

...

I alt, hvad han oplever, ser Stub Guds forsyn, „at alting står i Herrens bog“. Herrens bog er naturen, der altså først og fremmest forstås som udtryk for Guds skaberværk. Vi finder her den egentlige forklaring på naturens særlige betydning i rokoko. Digteren imiterer så at sige Guds iscenesættelse eller skabelse af naturen.

1750-1800

DEN EUROPÆISKE OPLYSNING

I 1755 fandt et jordskælv sted i Lissabon med ødelæggelser af hidtil uset omfang. For Brorson er begivenheden udtryk for, at selv denne kristne by har vendt sig fra Gud. For andre, bl.a. franskmændene Voltaire, en af oplysningens førende skikkelser, er en sådan forståelse umulig. I 1710 havde den tyske filosof Leibniz taget stilling til det såkaldte teodicé-problem (teodicé: retfærdiggørelse af Gud): Hvordan skulle man kunne forsvare forestillingen om en kærlig og alvidende gud, når der fandtes så meget ondskab i verden? Leibniz' egen løsning var, at Gud alligevel havde skabt den bedst mulige af alle tænkelige verdener. I sin roman *Candide* (1759) ironiserer Voltaire over denne påstand ved at lade hovedpersonen, der er opdraget i Leibniz' lære, opleve alverdens ondskab og nød. Voltaires løsning blev, at Gud nok havde skabt verden, men derefter trukket sig tilbage og overladt den til sin egen skæbne. Holdningen kaldes *deisme* og er meget udbredt blandt oplysningsforfatterne. Den genfindes fx også hos Holberg.

Men når Gud ikke greb ind i verden, måtte meningen være, at mennesket selv skulle indrette den bedst muligt. Deismen kan altså også ses som en del af baggrunden for den intensive reform- og oplysningsvirksomhed, der blev udfoldet i især sidste halvdel af 1700-tallet. Det mest ambitiøse projekt i den retning er den store franske encyklopædi, der begyndte at udkomme i 1751. I dette gigantiske opslagsværk blev al tidens viden om alle mulige teoretiske og praktiske emner omhyggeligt ført til bogs, samtidig med at værket var gennemtrængt

af oplysningens nye ideer om religion og politik.

Af størst betydning er forsøgene på at skabe uafhængige meningsdannende medier. I England opstår i århundredets begyndelse en rig tidsskriftslitteratur, hvor man skriver om alle mulige emner, også mere kontroversielle. Meget af det oversættes til dansk, men efterhånden udgives her også selvstændige tidsskrifter. Disse bliver sammen med udbredelsen i byerne af mødesteder som kaffehuse og klubber et vigtigt led i skabelsen af en *offentlighed*, dvs. en selvstændig sfære, hvor man drøfter såvel mere lokale som samfundsmæssige anliggender. Der var selvfølgelig grænser for, hvor åbent mundet man kunne være uden at blive ramt af enevældens censur, men inden for disse grænser var der ret frit spil.

PATRIOTISMEN

Et af de vigtigste tidsskrifter i Danmark hed *Den patriotiske tilskuer*, der blev udgivet 1761-63. Navnet var ikke tilfældigt. Ordet *tilskuer* var en oversættelse af det typiske tidsskriftsnavn i England, *Spectator*, og „patriotisk“ var så at sige kodeordet i den borgerlige offentlighed efter 1750. Ordet kommer af det latinske *patria*, fædreland, og at være patriotisk vil sige at arbejde for og tjene fædrelandet.

Patriotismen udspringer af forestillingen om, at borgeren bør arbejde for det almene bedste eller almenvellet, og den er derfor tæt forbundet med et andet kernebegreb i tiden, nemlig *borgerdyd*. Den gode borger er ham, der til gengæld for at nyde sine rettigheder føler det som sin første pligt at tjene det almene bedste og fædrelandet.

Selv om patriotisme ikke er det samme som nationalisme, er det dog ikke ligegyld-

digt, at de følelser, borgeren bør besjæles af, knyttes til fædrelandet. Det er i 1700-tallet, at danskerne begynder at føle sig som danskere. Hidtil havde man mest identificeret sig med den by eller egn, man tilhørte, eller for de lærdes vedkommende med Europa.

En af konsekvenserne er, at opprioriteringen af nationale sprog og den nationale fortid bliver en del af oplysningsprojektet. Historikere og digtere havde nok tidligere interesseret sig herfor, men det bliver nu en vigtig opgave for dem at indgive kærlighed til såvel sproget som den danske fortid.

HELSTATEN OG DANSK SPROG OG KULTUR

Det var ikke nogen selvfølge, at det danske skulle have en sådan fortrinssstilling. Det danske rige bestod dengang af dobbeltmonarkiet Danmark-Norge samt hertugdømmene Slesvig og Holsten (se kortet s. 29), og der blev derfor talt andre sprog end dansk i riget. Endvidere var det sådan, at enevældens administration var stærkt præget af tyskere, som var hentet til landet som eksperter på forskellige forvaltningsområder. Endelig talte man oftere fransk og tysk end dansk på herregårdene, der stod for den lokale forvaltning på landet. Det er på den baggrund, at den daværende professor og senere statsminister Ove Høegh-Guldberg i 1763 skriver:

Vort sprog bør være os kært og dets ære hellig. Men selv foragte vi det og overlade det næsten til almuen. Vore fleste fornemme fornede sig, når de tale det: disse, som burde tale det bedst, tale det intet: man kunne være dansk og leve i landet – og af landet, uden at forstå landets sprog.

Ændringen i denne situation sker med indførselsloven i 1776, der er selve omdrejningspunktet i dannelsen af en dansk identitet. Loven fastslog, at det kun var de indfødte undersåtter, der havde adgang til embeder i „Hans Majestæts Riger og Lande“. Det indebar ikke nødvendigvis, at de alle skulle tale eller forstå dansk, men det var klart det, der var meningen. Når det ikke kunne siges direkte, skyldtes det hensynet til de indfødte undersåtter i Norge og Slesvig-Holsten.

I 1775 indføres faget dansk i latinskolen. Den første lærebog i faget er Ove Mallings *Store og gode Handler af Danske, Norske og Holstenere* (1777), der fortæller om og giver eksempler på dyder som menneskekærlighed, retfærdighed, tapperhed osv. Ved hjælp af den skulle eleven ikke blot – som det hedder i forordet – „blive det danske som fædrelandets sprog mægtig, tale og skrive samme rigtig“, men også inspireres til kærlighed mod kongen og fædrelandet. Senere vandt bogen, der blev brugt langt op i 1800-tallet, også indpas i almueskolerne på landet.

JOHANNES EWALD OG FØRROMANTIKKEN

Blandt de digtere, som var med til at skabe en nationalt forankret digtning, er Johannes Ewald, forfatter af „Kong Christian stod ved højen mast“. Sangen står i syngespillet *Fiskerne* (1779), hvis handling bygger på en af historierne i *Store og gode Handler*. Med Ewald indledes ikke blot en ny fase i 1700-tallets danske litteratur, men også et gennembrud for en ny digtning, for ligesom Holberg kommer Ewald til at sætte lange spor. Mens Holberg var fornøftens repræsentant, er Ewald følelsens, og mens

Holberg på dansk grund var den afgørende fornyer af satiren, komedien og essayet, udvikler Ewald det lyriske digt, tragedien og den selvbiografiske roman. I kraft af deres format, der får dem til at rage højt op over deres samtidige, kan Holberg og Ewald ses som grundlæggere af to stærke traditioner i dansk litteratur og åndsliv. Mens Holberg peger frem mod Georg Brandes, den realistiske, problemorienterede digtning og 1900-tallets kulturradikalisme, er Ewald forløber for romantikken og modernismen og i det hele taget for den digtning, der sætter 'jeget' som den afgørende instans. Hos Ewald optræder ikke blot et jeg, der føler, men som føler sig selv.

Med Ewald kommer altså subjektiviteten for første gang i højsædet. Ved så ærligt og autentisk som muligt at skildre sig selv og sit eget følelsesliv sigter han samtidig mod at skildre mennesket i sin naturlige tilstand, det vil for ham først og fremmest sige mennesket som et følende og lidenskabeligt væsen.

Det er han ikke ene om. I den europæiske litteratur i 1700-tallets sidste halvdel finder den rent menneskelige følelse et direkte udtryk som aldrig før. Det sker bl.a. hos den franske forfatter og filosof Rousseau, der i romanen *Émile* (1762) skriver: „At være er for os det samme som at føle. Vor følsomhed er ubestrideligt tidligere udviklet end vor erkendelse. Vi har haft følelser før vi havde forestillinger.“ Samtidig bliver brevromanen i England og Tyskland en yndet genre, fordi den giver mulighed for at lade følelsen ytre sig så autentisk som muligt. Højdepunktet er her Goethes *Den unge Werthers lidelser* (1774), hvor hovedpersonen begår selvmord som følge af sin umulige forelskelse i en gift kvinde.

Almindeligvis kaldes denne litterære retning *førromantik* (ca. 1770-1800). Ud over sin dyrkelse af følelsen er den karakteriseret ved at benytte naturen som spejl for det menneskelige følelsesliv. Især den vilde natur med dens bjerglandskaber og brusende vandfald, der også søges efterlignet i tidens havearkitektur, den romantiske eller engelske have, modstykket til den geometriske anlagte, franske barokhave. Samtidig reagerer førromantikken mod klassicismen, såvel dens harmonisk prægede menneskeideal som dens vægt på de klassiske forbilleder. I stedet bliver Shakespeare, der stort set havde været glemt de sidste 150 år, det store forbillede, dels fordi de store lidenskaber her kommer til fuld udfoldelse, dels fordi han i vidt omfang bygger på Englands historie, dvs. den nationale fortid, som i førromantikken sættes i stedet for den græsk-romerske oldtid. Det er således helt i tråd med forkærligheden for det nationale, at Ewalds tragedier, *Rolf Krage* (1771) og *Balders død* (1775), bygger på nordisk sagnhistorie og mytologi.

Selv om førromantikken vender sig mod en snæver fornuftstro, er der dog ikke tale om en egentlig opposition til oplysningen. Den nye strømning, der i Tyskland hedder *Sturm und Drang* og i England *sentimentalisme*, bygger stadig på periodens bestræbelse på at gøre mennesket selv til den egentlige autoritet i alle anliggender. I Mozarts opera *Tryllefløjten* (1791) siges det om hovedpersonen, at han er mere end en prins, nemlig et menneske, underforstået at netop deri ligger hans egentlige værdighed. Det samme synspunkt findes hos Ewald. Selv om han er dybt religiøs og opvokset i et pietistisk miljø, ser han ikke sin opgave i at skabe religiøs kunst, fx i form af salmer.

Det er netop ved at udtrykke sin personlige følelse helt og fuldt, at han bringer sig i kontakt med guddommen, sådan som det sker i store personlige digte som *Rungstedts Lyksaligheder* eller *Ode til Sjælen*.

DEN FRIE DIGTER – EWALD, WESSEL OG BIEHL

Selv om meget af Ewalds digtning er bestillingsarbejder eller lejlighedsdigtning, skriver han først og fremmest med henblik på at udfolde sit eget digteriske talent. Ewald er den første i Danmark, der blot lever som digter og af at være digter, et tegn på, at litteraturen er ved at blive en selvstændig institution, adskilt fra adel, kirke og kongemagt. Et andet tegn er, at der i 1770'ernes tidsskrifter begynder at opstå en offentlig litterær kritik.

At leve som fri digter var imidlertid ikke nogen let sag. Det betød, at man var afhængig af smagsdommere, der ville bidrage med økonomisk støtte. I Ewalds tilfælde kom hertil, at han den sidste del af sit liv, hvor han var nedbrudt af gig og druk, var underlagt et slags formynderskab fra det pietistiske miljø, han stammede fra. Den selvbiografi, hvor han skulle aflægge regnskab for sit dårlige liv, *Levnet og Meeningen* (skr. 1774-78), blev imidlertid i stedet en ro-managtig hyldest til den ubundne eventyrlige eksistens og det hidtil mest radikale prosaeksperiment på dansk. I værket veksler mere essayistiske afsnit med på en gang muntert-selvironiske og stærkt følelsesladede improvisationer over vinen og kærligheden, alt sammen udformet med et virtuost sprogligt mesterskab.

En anden fri digter i tiden var nordmanden Johan Herman Wessel, der ligesom den svenske Bellman (se s. 34) i udpræget grad

repræsenterer den værtshusglade bohémetype. Wessel, der bliver den førende digter i det norske akademiske miljø, der findes i tilknytning til Københavns Universitet – stadig det eneste universitet i dobbeltmonarkiet – er først og fremmest humoristisk versmager, satiriker og parodist. I modsætning til Holberg har han ikke et større samfundsmæssigt og pædagogisk sigte med sine drillerier og kan dermed siges helt at leve inden for den litterære institutions rammer. Særlig kendte er versfortællinger som *Smeden og Bageren* (1784) og komedien *Kierlighed uden strømper* (1772), en farceagtig parodi på den franske klassicismes tragedie, nærmest dræbende i sin afsindige komik.

Også Charlotte Dorothea Biehl, den vigtigste komedieforfatter efter Holberg, har digtningen som sin hovedbeskæftigelse. Hendes komedier med titler som *Den kielige Mand* og *Den forelskede Ven* lægger i tidens følsomme stil mere vægt på det rørende end det komiske. Det samme gælder hendes mange moralske fortællinger, der afspejler borgerdyd og patriotisme. Hun var desuden en fremragende oversætter, bl.a. af *Don Quichote*.

NYE POLITISKE IDEER OG LANDBOREFORMER

Der er især to franske tænkere, der kommer til at præge den politiske diskussion i Europa i den sidste halvdel af 1700-tallet, Montesquieu og Rousseau.

I 1721 udgiver Montesquieu sit samfundskritiske værk *Persiske breve*, hvor han lader en perser, der er kommet til Frankrig, i en række breve hjem fortælle om de 'underlige' forhold i det nye land (jf. *Niels Klim* s. 32), altså en indirekte kritik af den franske enevælde. Bogen vakte enorm opsigt overalt i Europa, men endnu større betydning får *Om Lovenes ånd* fra 1751, der fastlægger princippet om magtens tredeling i den lovgivende, dømmende og udøvende magt. Pointen hos Montesquieu var, at disse tre magtinstanser skulle være uafhængige af hinanden. Han havde dermed skabt grundlaget for udformningen af demokratiske forfatninger.

Sin afgørende inspiration får den politiske opposition til konge- og fyrstemetagen i Europa imidlertid med Rousseaus *Samfundspagten* (1762). Det centrale begreb heri er almenviljen, dvs. folkets samlede vilje, der opfattes som samfundets øverste magtinstans. Borgernes rettigheder hænger for Rousseau især sammen med deres mu-

	Genrer	Temaer	Holdning	Sprog/stil
Klassicisme	komedie essay statsroman satirer på vers	fornuft vs. ufornuft det naturlige vs. det kunstige	kritisk rationalistisk verdslig samfundsorienteret	ræsonnerende stil folkelig komik satire parodi
Førromantik	tragedie selvbiografi jæg-lyrik brevroman	jordisk vs. guddommeligt dyd vs. last lidenskab vs. fornuft	følelsesbetonet religiøs individualistisk	ophøjet stil patos mange billeder improviserende, 'følsom' prosa

ligheder for at deltage i almenviljens beslutninger. Inspireret af den romerske republik forestiller han sig styreformen som en slags direkte demokrati, hvor alle stemmer om de forslag, der bliver fremsat. Til gengæld har Rousseau ikke meget til overs for de individuelle frihedsrettigheder, særviljerne, som ifølge ham bør underordne sig almenviljen.

Især Rousseaus tanker får afgørende betydning for den franske revolution i 1789, hvor borgerne sætter konge, kirke og adel fra styret. Revolutionen er den politiske kulmination af oplysningens bestræbelser og sætter en ny dagsorden for Europa (se s. 43).

Man læste og diskuterede også Montesquieu og Rousseau i den danske tidsskriftslitteratur, men uden at det havde revolutionære konsekvenser. Som tidligere nævnt opfattede man kongen som borgernes beskytter (over for adelen) eller med den ledende kraft i landboreformerne Chr. Colbjørnsens ord som „den almindelige Villies (dvs. almenviljens) foreningspunkt“. Med den borgervenlige danske enevælde var revolutionen så at sige allerede gennemført! Dog – var alle nu enige om – ikke på landet. Her levede bonden stadig under slaveagtende forhold. Mens de oplyste borgere hidtil havde sørget for deres egen frihed, gjaldt det nu om at give bønderne en status som borgere, bl.a. også for at sikre bondens loyalitet og forsvarsvilje.

Blandt foregangsmændene til landboreformerne, der begynder at gennemføres i 1780'erne, var også kredse inden for gods-ejeradelen, bl.a. A.P. Bernstorff og Chr. Ludvig Reventlow, der delte tidens ideer om menneskets frihed som del af dets værdighed. Med deres liberale ideer bidrog de

samtidig til at mindske kløften mellem adel og borgerskab, ligesom de åbnede deres herregårde og pengepung for trængende digtere. Til de mest talentfulde hørte Jens Baggesen, der stammede fra fattige kår, men hurtigt fandt velyndere såvel på godserne som i det højere københavnske borgerskab.

ROUSSEAU BEGEJSTRING. JENS BAGGESSEN

Hos Jens Baggesen slår tidens begejstring for Rousseau igennem i Danmark, ikke mindst Rousseaus fremhævelse af naturoverstanden som den ideelle for mennesket. I denne tilstand af menneske-*lighed* var mennesket endnu ikke ødelagt af kulturens og civilisationens kunstige manerer og fordærvende indflydelse, men levede endnu i en slags uskyld og i overensstemmelse med sine naturlige tilbøjeligheder. I forlængelse heraf opfattede Rousseau som den første barndommen som en selvstændig livsfase, der burde respekteres for sin egen skyld. Det gjaldt ikke om at 'opdrage', men om at udvikle barnets naturlige evner.

Disse tanker indebar ikke, at man skulle modarbejde reformer og fremskridt – tværtimod, men at reformerne så vidt muligt skulle genskabe menneskers naturlige frihed og lighed. Der var således en nær forbindelse mellem Rousseaubegejstringen og landboreformerne, som da også ivrigt støttes af både Ewald og Baggesen.

Også på anden vis er der en tæt forbindelse mellem de to digtere. Ligesom Ewald tilhører Baggesen førromantikken. Hans digte er båret af den samme stærke jefølelse, ligesom hans hovedværk, den selvbiografiske rejsebog *Labyrinten* (1792), er et prosaeksperiment af samme art som

Ewalds *Levnet og Meeninger* – og gennemført med samme sproglige virtuositet. Bogen, der beskriver en rejse gennem Tyskland, Frankrig og Schweiz, er et mylder af konkrete beskrivelser, refleksioner, fantasier, æstetiske og politiske overvejelser, øjebliksoplevelser, erotiske situationer og meget mere. Humor veksler med alvor, grovkornet satire med lyrisk højstemte partier. Til højdepunkterne hører kapitlerne „Staden på vers“, om den fuldstændig regelret anlagte tyske by Mannheim, som Baggesen ironiserer over, „Jødegaden i Frankfurt“, en beskrivelse af de forfærdelige forhold i det datidige Europas største jødiske ghetto, og „Spiret“, hans svimle og ekstatiske oplevelse af verdensrummet, mens han står øverst i spiret på Strasbourgs domkirke.

Samtidig er bogen et stærkt udtryk for en kosmopolitisk holdning. Over for hvad han kalder den negative patriotisme, dvs. hadet til fremmede nationer, formulerer Baggesen et ideal om verdensborgeren. Naturen kender ikke til grænser mellem mennesker, og de nationale grænser er derfor i sidste ende kunstige skel.

P.A. HEIBERG OG TRYKKEFRIHEDEN

I revolutionsåret 1789 opførtes i København en opera af en tysk komponist med tekst af Jens Baggesen. Den hed *Holger Danske*, men fik snart titlen *Holger Tyske*. Man brød sig ikke om operaen og slet ikke om, at den havde en tysk komponist, og at tekstens forfatter, Baggesen, havde nære bånd til de indflydelsesrige aristokratiske tyske kredse.

Ophavsmanden til den nye titel var P.A. Heiberg, en af de stærkeste kritikere af „tysskeriet“. Det var dog ikke af nationale grunde, han protesterede, men fordi den tyske indflydelse hang sammen med aristokratiets toneangivende stilling. Han hørte til dem, der mest helhjertet støttede den franske revolution, og i 1790'erne formulerer han en stadig mere provokerende kritik af det hjemlige aristokrati. „Ordener hænger man på idioter / stjerner og bånd man kun adelen gi'r“, lyder det i en af hans satiriske vises, der tager arven op efter Wessel, men altså med klare politiske budskaber.

Et uafgjort hovedspørgsmål var trykkefriheden. Enevældens censur var en stadig torn i øjet på den nye borgerlige offentlighed (se s. 36) og blev derfor også administreret med varsomhed. I 1770 blev censuren en kort overgang afskaffet af den sindssyge Christian den 7.s tyske livlæge, J.F. Struensee, som reelt regerede landet mellem 1770 og 1772. I 1790 blev censuren igen formelt afskaffet, men det forudsattes stadig, at politisk kritik blev udtrykt i en moderat form. Alligevel skærpede Heiberg sin kritik, og i 1799 blev han landsforvist. Samtidig indskrænkedes trykkefriheden drastisk og blev først genindført ved enevældens fald i 1849. Dermed indledes en ny epoke, også litteraturhistorisk. Den politiske diskussion forstummede, ikke blot på grund af den manglende trykkefrihed, men også fordi en ny åndsretning, der på mange måder repræsenterer en reaktion mod oplysningen, nu magtfuldt gør sig gældende, nemlig romantikken.